

Володимир ТОМАХІВ

*кандидат політичних наук, доцент,
Тернопільський національний економічний університет,
м. Тернопіль*

СПЕЦИФІКА ТА ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ В УКРАЇНІ В 30-х РОКАХ У ПРОЦЕСІ СТАНОВЛЕННЯ ТОТАЛІТАРИЗМУ

На поч. 2000-х рр. у деяких західних науковців появилися сумніви стосовно необхідності подальшого дослідження феномену тоталітаризму. Стверджувалася думка про те, що мода на вивчення цього феномену пройшла, мовляв все висвітлено і сказано, впали тоталітарні комуністичні режими в Центрально-Східній та Південній Європі, розвалився СРСР [12, с. 6]. Отже, політологічна концепція тоталітаризму, сформована в другій половині ХХ ст. завдяки працям американських політологів З. Бжезинського, К. Фрідріха, Х. Арендт та інших західних вчених, почала втрачати свою актуальність. Однак, інтерес до цього феномену не пропав. Науковці у США та в Європі продовжували дослідження тоталітарних режимів, звертаючись як до теоретичних так і до конкретно-історичних аспектів цієї проблеми [12, с. 6].

В Україні же, яка найбільше постраждала від радянського тоталітаризму, парадоксальним стало, за словами відомого українського дослідника злочинів радянського комуністичного тоталітаризму Сергія Білоконя, те, що «українці досі не зрозуміли, що з ними зробили»². Отже, актуальними залишаються дослідження феномену ХХ століття – тоталітаризму, зокрема сталінізму як його класичного різновиду.

Стверджувати, що тоталітаризм зійшов з історико-політичної арени нам видається передчасним. Адже продукти його розпаду продовжують активно впливати на суспільно-політичне життя, детермінують ще й дотепер політичні

² Сергій Білокінь: «Здається, українці досі не зрозуміли, що з ними зробили» // День. 2000. №87

процеси як в Україні, так і у світі загалом. Свідченням того є теперішній внутрішньополітичний клімат в Росії, її дрейф в сторону жорсткого авторитаризму, імперські амбіції, пошук надуманих зовнішніх ворогів, що є типовою рисою тоталітарних режимів. Яскраво це проявилось в анексії Криму та розв'язанні війни проти України на Донбасі, протистоянні із західними демократіями.

Відомий американський політолог З. Бжезинський, один із авторів вже згадуваної політологічної концепції тоталітаризму, зазначав, що найбільш універсальною характерною рисою радянського тоталітаризму був політичний терор та репресії [2, с. 64]. Виходячи з неї вважаємо, що однією із важливих проблем в аналізі політичних репресій та терору в Радянській Україні у 1930-ті роки є фактор співвідношення загальносоюзного процесу становлення класичного радянського тоталітаризму (сталінізму) в СРСР до регіональних (України), виявлення спільного та відмінного і тих чинників на чому це ґрунтується.

Якщо загальні причини репресій радянського тоталітаризму і сталінізму як його класичного прояву в СРСР розроблені в працях російських та зарубіжних вчених, зокрема Д. Волкогоновим, І. Павловою, З. Бжезинським та інших дослідників [1; 2; 4; 9; 12] то, на наше переконання, це не завжди відповідає українським реаліям. Російські дослідники, як правило, не акцентували (свідомо чи ні) на українських особливостях становлення і функціонування сталінізму в Україні.

Для прикладу, звернемо увагу на такий факт – авторитетний російський дослідник сталінізму Д. Волкогонов початком відліку процесу масового терору і репресій в СРСР, вважав кінець 1934 року. Ним стало вбивство Кірова, зміни в кримінально-процесуальному кодексі, згідно з якими прискорювався процес ведення слідства в справах підозрюваних в підготовці чи проведенні терористичних актів і негайне виконання вироків, чисельне збільшення

каральних органів НКВС [4, с. 90–97].

В цей же час в Україні, як показує аналіз, вже 1930 році тільки по справі СВУ (Спілка визволення України) було засуджено у відкритому судовому процесі 45 осіб, відразу заарештовано 400, а всього постраждало понад 30 тисяч [3, с. 28], не враховуючи вже пізніше організацію штучного голодомору 1932–33 рр. та репресій пов'язаних з т.зв. «націонал-ухильництвом».

Зазначимо також, що 1930 рік започаткував практику масових депортацій. Так, згідно з офіційною статистикою, наведеною в газеті «Комуніст» від 21 грудня 1934 року, кількість депортованих українців у період колективізації становила 1 200 000 осіб [3, с. 48]. Депортовані в північні райони Росії, Сибіру українські селяни стали дармовою робочою силою сталінської індустріалізації, позаекономічним джерелом її фінансування.

Російський письменник Лев Копелєв слушно зазначив, що «на Україні тридцять сьомий рік розпочався в тридцять третьому»³. В цьому ж контексті відомий український дослідник сталінізму, проф. Ю. Шаповал констатує, що для України 1937 рік розпочався значно раніше ніж для інших регіонів СРСР [15, с. 31], кампанія терору 37–38 рр. завершила в Україні те, що не було довершено в попередні роки» [13, 33]. Аналогічної ж думки дотримуються і автори монографії «Сталінізм на Україні: 20–30-ті роки», акцентуючи на тому, що історичній свідомості українців все пов'язане з датою «1937» почалось ще в 1933 році, відколи репресивна сталінська машина перемелювала на табірний пил і знищувала в якийсь інший спосіб усе бодай трохи помітне серед українських інтелігентів» [11, с. 309]. Доповнимо, що не тільки інтелігентів, а й всіх верств українського народу. Отож, це дає підстави стверджувати, що політичні репресії в Україні мали особливий характер як по часі, так і по масштабам і по жорстокості.

Причиною цього стало те, що в процесі становлення радянського

³ Цит. за: Субтельний О. Україна: історія. К., Либідь, 1991. с. 363

тоталітаризму спочатку необхідно було покінчити з тим обмеженим суверенітетом, яким володіла Україна у формі УСРР, здобутками української революції, що їх неможливо було викреслити, як зазначає відомий український історик та політолог І. Лисяк-Рудницький [8, с. 45], тобто зробити все можливе для усунення національного бар'єру на шляху до повного встановлення комуністичної ідеології і тоталітарного режиму. Таким своєрідним національним бар'єром була як дореволюційна українська інтелігенція, так і молода, сформована вже в період «українізації», українська націонал-комуністична верхівка та заможне селянство - як носії національних традицій та культури.

Внаслідок цього, саме в Україні було вперше апробовано практику боротьби з т.зв. «націонал-ухильництвом», що пізніше трансформувалося в боротьбу проти надуманого «українського буржуазного націоналізму», під цими штампами супроводжувались політичні процеси в 30-х рр. Ю. Шаповал зазначає, що Й. Сталін тим самим винайшов свого роду універсальний політичний інструмент, за допомогою якого вдавалось виправдовувати антигуманні дії щодо окремих союзних республік, їх керівників, інтелігенції, широких верств населення [13, с. 33].

Саме в Україні розпочинається серія сфальсифікованих судових процесів поч. 30-х рр. в СРСР як один із засобів розправи над політичними опонентами з залученням широких кіл громадськості.

Аналізуючи терор, відома американська дослідниця тоталітаризму Х. Арендт в своїй праці «Джерела тоталітаризму» зазначає, що терор всередині тоталітарної системи в міру формування і стабілізації режиму посилюється як по масштабності, так і по ступені жорстокості. Після того як тоталітарний рух приходить до влади, перша стадія – «винюхування» таємних ворогів і цькування колишніх опонентів – завершується усуненням їх явного і таємного спротиву в будь-якій організованій формі. Після чого починається процес «другої стадії» –

знищення «соціально непристосованих» до тоталітарного суспільства, всіх тих, хто по біологічних (євреї в Німеччині) чи історичних або класових (буржуазія) причинах не в змозі влитися в нове суспільство [1]. В Україні ними стали діячі української національної революції, представники національно-свідомої дореволюційної інтелігенції, соціальний прошарок заможного селянства (т.зв. «куркулі»). Ідеологічно це обґрунтовувалось відомою сталінською концепцією про посилення класової боротьби в ході будівництва соціалізму. Згідно логіки Й. Сталіна виходило, що її посилення повинно було знаходити відображення у партії у вигляді виступу «правих ухильників» переважно у центрі, а на місцях у вигляді посилення ухильництва до буржуазного націоналізму. При цьому «правим ухильникам» приписувалось прагнення до реставрації капіталізму в СРСР, а «націонал-ухильникам» – змикання з інтервенціоністами, які ставили за мету розчленування СРСР і відновлення «експлуататорського» ладу. Ця концепція стала наріжним каменем в ідеології сталінізму впродовж його функціонування, обслуговувала політичні процеси 30-х рр. Отже, загострення класової боротьби в Україні повинно було мати національну специфіку. Тому поряд з селянством, котре не хотіло вступати в колгоспи, об'єктом репресій стала дореволюційна інтелігенція як основний провідник національних цінностей, державницьких традицій, що активно приймала участь в українізації, водночас перебуваючи в стані прихованої опозиції до влади. Сталін прагнув не тільки її ліквідації, але і показати народу «зрадницьке обличчя націоналістичної інтелігенції» в період «корінного перелому» та «соціалістичних перетворень»,

Для цього органами ДПУ фальсифікуються «справа Спілки Визволення України» (СВУ), «Українського національного центру» (УНЦ), ліквідується УАПЦ, а в ході суцільної колективізації – заможний і середняцький прошарок селянства («ліквідація куркульства як класу»). Ці верстви українського суспільства з самого початку радянської влади вважались чужими елементами в загальній концепції побудови комуністичного (тоталітарного) суспільства,

поворотним етапом в будівництві якого був сумнозвісний «великий перелом» в 1929 році.

Тому, окрім загальної логіки становлення тоталітаризму, впровадження в суспільне життя засад комуністичної ідеології, важливим у цьому процесі стала реалізація сталінських унітаристських та уніфікаційних планів і в етнополітичному аспекті. Як відомо, особливе місце в даному випадку займала Україна. Для досягнення цих цілей було застосовано репресії по відношенню до цілого покоління молоді, радянської української інтелігенції, сформованої уже у період «українізації», («розстріляне відродження»), діячів українського націонал-комунізму і, що найстрашніше – організацію штучного голодомору 1932-1933 рр. для знищення, за словами англійського дослідника голодомору в Україні Роберта Конквеста, «українського селянства як національного бастіону» [6, с. 301]. Адже для Сталіна, як він сам акцентував у своїй праці «Марксизм и национально-колониальный вопрос», «національна проблема в своїй суті була селянська проблема» [10, с. 73].

Результатом досягнення сталінських унітаристських та уніфікаційних цілей стала остаточна ліквідація суверенітету УСРР і повне підпорядкування її імперському центру, узаконення «нового етапу національної політики» за визначенням П. Постишев на XII з'їзді КП(б)У [14, с. 231], (а фактично початку «деукраїнізації»).

Отже, першого удару було нанесено дореволюційній інтелігенції та селянству, які з самого початку існування радянської влади вважались її ворогами. Щодо логіки терору, то відома американська дослідниця тоталітаризму Х. Арендт в своїй праці «Джерела тоталітаризму» зазначає, що терор всередині тоталітарної системи в міру формування і стабілізації режиму посилюється як по масштабності, так і по ступені жорстокості. Після того як тоталітарний рух приходить до влади, перша стадія – «винюхування» таємних ворогів і цькування колишніх опонентів – завершується усуненням їх явного і

таємного спротиву в будь-якій організованій формі. Після чого починається процес «другої стадії» – знищення «соціально непристосованих» до тоталітарного суспільства, всіх тих, хто по біологічних (євреї в Німеччині) чи історичних або класових (буржуазія) причинах не в змозі влитися в нове суспільство [1]. В нашому випадку ними стали діячі української національної революції, представники національно-свідомої дореволюційної інтелігенції, соціальний прошарок заможного селянства («ліквідація куркульства як класу»)

Цього і вимагало загальна логіка впровадження комуністичної тоталітарної ідеології в суспільне життя. Дане стало завершенням, згідно Х. Арендт, «другої стадії» терору, коли невідоме насильство необхідне для зруйнування старих соціальних і економічних інститутів і запуску тоталітарних програм суспільної організації. Потім, зазначає вона, настає період «третьої стадії» терору, коли залякані і тероризовані, але повністю покірні маси будуть більш-менш інтегровані в систему [1].

Характерним для цієї стадії в Україні було те, що об'єктом терору стали водночас представники всіх верств населення, в тому числі і найвищих ешелонів влади – ЦК КП(б), Раднарком, Президія Верховної Ради УРСР, НКВС. З. Бжезінського визначає цю стадію як період «чисток» [2, с. 67], які є невід'ємною складовою терору, але призначені для членів або груп в суспільстві які виростив сам тоталітаризм. Період «чисток», на думку З. Бжезінського, визначається стабілізацією режиму, який знаходиться при владі. Тоталітарний режим повинен повністю контролювати засоби правління і здійснювати владу без видимих обмежень, чистки – ознаки влади, а не спроба добитися. Чистки, на думку політолога, є вищим проявом успіху тоталітаризму, так як знищення активних прихильників режиму і перетворення їх в продажних «шкідників» демонструє повну перемогу тоталітаризму. Вони свідчать про те, що режим відчуває себе достатньо міцним, для того щоб дозволити розкіш самоочищення з метою свого посилення – це показує, що перший етап

консолідації влади завершений, режим вважає свої позиції досить стабільними [2, с. 68].

Очевидно, що процес «чисток» в межах СРСР в 36-37 рр. повторив те, що вже відбулось в Україні на протязі 1930–1934 рр. в ході знищення елементів суверенітету УСРР. Цей повтор, на наше переконання, став причиною тих величезних по своїх масштабах втрат, яких зазнала Україна внаслідок політичних репресій в 30-х роках.

В цьому контексті необхідно звернути увагу на те, що зменшення масштабів терору в 1939–1941 рр. дало можливість деяким російським [9, с. 34], а також і українським дослідникам сталінізму, стверджувати про його відступ в ці роки [7]. Так, Григорій Костюк, один із перших дослідників становлення сталінізму в Україні та очевидець цих подій, вважав, що в 1939 році завершився терор сталінського режиму проти українського народу, який на його думку тривав майже десять років [7, с. 355]. Однак, на наше переконання, для України терор не завершився, так як у вересні 1939 року розпочався процес радянзації західноукраїнських земель, який багато в чому повторив процеси 30-х рр. в Радянській Україні.

Підсумовуючи зробимо ряд висновків. Політичні репресії в Україні були особливо жорстокими в порівнянні з союзними в цілому, мали свою специфіку. Вона пов'язана, насамперед, з етнополітичними аспектами процесу становлення комуністичного тоталітаризму.

Процес будівництва тоталітарного комуністичного суспільства в Україні «містив (ніс) у собі величезний заряд великодержавного шовінізму»,⁴ тому і потребував додаткових зусиль, адже, спочатку необхідно було ліквідувати той обмежений суверенітет, яким вона володіла в межах СРСР.

⁴ Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті роки). – К., Наукова думка, 1991. 96 с.

Суспільні сили, які протистояли формуванню радянського тоталітаризму в Україні виявились порівняно сильнішими, як власне у СРСР в цілому. Це вимагало значно сильнішого тиску, що стало причиною особливо жорстоких, в порівнянні з загальносоюзними, масових репресій, значно більшого використання терору як головного інструменту в досягненні тоталітарної комуністичної мети та влади. В цьому і полягала специфіка та особливості політичних репресій в Україні в 30-х роках в процесі становлення тоталітаризму.

Список використаних джерел:

1. Арндт Х. Истоки тоталитаризма. М.: ЦентрКом, 1996. 672 с. URL: http://platona.net/load/knigi_po_filosofii/evrejskaja/khanna_arendt_istoki_totalitarizma/76-1-0-1980 (дата звернення: 10.11. 2018).
2. Бжезинський З. Перманентная чистка. Политика советского тоталитаризма. США: экономика, политика, идеология. 1990. №7. С. 63–70.
3. Винниченко І.І. Україна 1920-1980-х: депортації, заслання, вислання. К.: Рада, 1994. – 126 с.
4. Волкогонов Д.А. Триумф и трагедия. Политический портрет И.В. Сталина. М.: НОВОСТИ, 1989. Кн. 2. – 432 с.
5. Касьянов Г.В., Даниленко В.М. Сталінізм і українська інтелігенція (20-30-ті роки), К.: Наукова думка, 1991. – 96 с.
6. Конквест Р. Жнива скорботи. Радянська колективізація і голодомор. К.: Либідь, 1993. – 384 с.
7. Костюк Г. Сталінізм в Україні: (Генеза і наслідки): дослідження і спостереження сучасника. К.: Смолоскип, 1995. –508 с.
8. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. – К.: Основи, 1994. т. 2. – 573 с.
9. Павлова І.В. Сталинизм: становление механизма власти. Новосибирск: Сибирский хронограф, 1993. 226 с.
10. Сталин Й.В. Марксизм и национально-колониальный вопрос. М., 1935. 170 с.
11. Даниленко В.М., Касьянов Г.В., Кульчицький С.В. Сталінізм на Україні. 20-30-ті роки. К., Либідь, 1991. 340 с.

12. Тоталитаризм: Исторический опыт Восточной Европы. «Демократическое интермеццо» с коммунистическим финалом. 1944–1948. М.: Наука, 222 с.

13. Тоталітарна держава і політичні репресії в Україні у 20-80-ті роки. Матеріали міжнародної наукової конференції 15–16 вересня 1994 р. К., 1998. с. 33.

14. XII з'їзд КП(б)У: Стенографічний звіт. К., 1934. 231 с.

15. Шаповал Ю. Україна ХХ століття: Особи та події в контексті важкої історії. К.: Генеза, 2001. 560 с.

Резюме. *В статті показано проаналізовано специфіку та особливості політичних репресій та терору в процесі становлення радянського тоталітаризму в Радянській Україні. Стверджується, що виявлені особливості політичних репресій та терору в Україні були зумовлені етнополітичними аспектами впровадження тоталітаризму, що стало причиною посилення його репресивної суті в українських умовах, специфічних особливостей прояву, наслідків.*

Ключові слова: *тоталітаризм, концепція тоталітаризму, тоталітарна ідеологія, тоталітарний режим, сталінізм, «націонал-ухильництво», політичні репресії, терор, «чистки».*